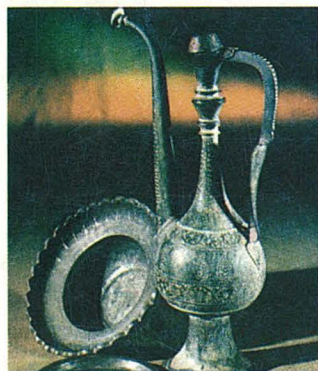
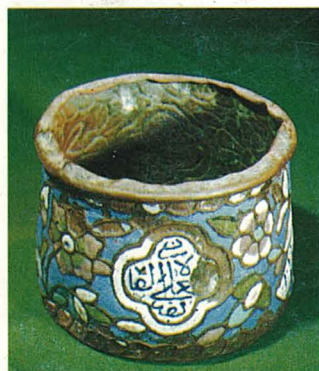

AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ

-2003-

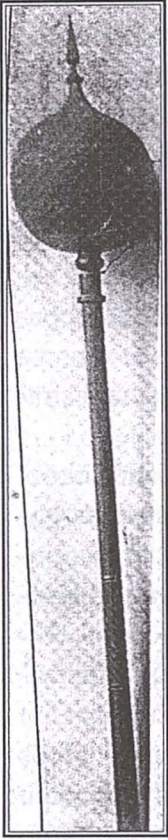
Sevinc Vahabova

**AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN SİLAH KOLLEKSIYASINDA
MÜHAFİZƏ OLUNAN BƏZİ TOPPUZ NÜMUNƏLƏRİ HAQQINDA**

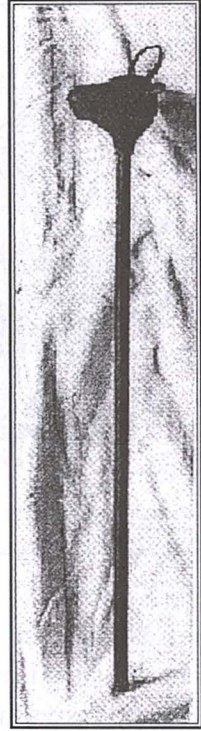
Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatları arasında müxtəlif silah növləri ilə yanaşı, çoxlu heyvanbaşı toppuzlar da vardır. Onların tarixçəsi ilə qısaca tanış olmaq, zənnimizcə, oxucular üçün maraqlı olar.

Azərbaycanda odlu silaha qədərki bütün növ silahların demək olar ki, iki minillik təkamülü, Azərbaycan silahının həqiqi intibah dövrü sayılan orta əsrlərdə xüsusi toplum şəklində təzahür edir. Xalqımızın silah ustaları bu dövrdə öz ustalılıqlarının zirvəsinə çatmışdılar.

Bütün orta əsr Azərbaycan silahları təyinatına görə hücum və müdafiə silahlarına bölünür. Azərbaycanda hücum silah növlərindən qılınc, üçdişli hərbi yabalar, ağır altıtili ucluğa malik olan mizraq durbaş [1, s.14], IX-XVI əsrlərdə uzun ikidişli ucluğu olan mizraq naçax, sonrakı dövrlərdə isə orta ölçülü iki hissəli təbərzinlər, zubinlər və s. ən parlaq nümunələr kimi göstərilə bilər [2, s.11]. Qaynaqlardakı məlumatların, o cümlədən muzeyimizdə mühafizə olunan yerli silah nümunələrinin araşdırılması zamanı aydın olur ki, Azərbaycan hərbi sənətində hələ e.ə. II minillikdən döyüş yabaları tətbiq olunurdu. Batırıcı silah olduqlarından onlar ağac sap və iki-üç ucu şiş, kəsikdə olan dəyirmi dişdən ibarət ucluğa malik idilər. Qobustan qaya rəsmləri göstərir ki, əvvəllər belə silahlar tək cə süvarilər, orta əsrlər dövründə isə daha çox piyadalar tərəfindən işlədilir. Zərbə silahlarından əmud, gürz, şeşpərlər öz əhəmiyyətini saxlamışdılar. Müdafiə silahlarının təkmilləşməsi zərbə silahlarının da mükəmməlləşməsinə, döyüşdə rolunun artmasına gətirib çıxarırdı [3, s.57-60]. Dəyənəklərin inkişafı toppuz (türkcə - topuz, tubaz) adlanan, iri daş və ya metal başlıq və qısa dəstəkdən ibarət olan silah növünü meydana gətirdi [4, s.85].

Hələ eneolit dövründən (e.ə. VI-IV minilliklər) Azərbaycanda istifadə edilən toppuzlar e.ə. I minillikdə artıq geniş yayılmışdı [5, s.63-273]. Azərbaycanın bir sıra qədim yaşayış məntəqələrində tapılmış daş toppuz başlıqları kürəvari və ya armudaoxşar formada hamar və ya dişli olurdu [3, s.58-59]. Sonrakı dövrlərdə daş başlıqlar 12-15 dişli tunc və dəmir başlıqlarla əvəz edilirdi. Forma müxtəlifliyi ilə seçilən belə toppuzların alt tərəfinə metal ucluq taxılırdı. Ağır silahlanmış atlı ilə mübarizədə toppuz olduqca effektiv sayılırdı. Hərəsinin öz təyinatı, adı olan müxtəlif formalı əmud və toppuzlar meydana gəlmişdi. Əmud, toppuz və güzlər formasına, çəkisinə və ölçülərinə görə fərqlənirlər. Məsələn, mustafiyya adlanan dördkünc dəmir başlıqlı və uzunluğu 80-100 sm olan toppuzlar bunlara misal ola bilər [2, s.11]. Muzey nümunələri və miniatürlər təsdiq edir ki, mustafiyya adətən iki əl ilə tutulurdu. Bir sıra mustafiyya nümunələri kürəvari, içi boş polad başlıq və polad dəstəkdən ibarət olurdu. Belə bir nümunə

Azərbaycan tarixi muzeyinin Yeni tarix fondunda 948/80 inventar sayı altında saxlanılır. Üzərində həndəsi ornamentlər, nəbati naxışlar, quş təsvirləri olan bu mustafiyyanın ümumi uzunluğu 105 sm, kürənin ölçüsü 51 sm-dir. Dəstəkdə üç yerdə kəmərkimi cızıqlı halqalar var.

XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda bir neçə toppuz növündən istifadə olunmuşdur. Çumak (türk) adlanan toppuzun ərəb mənbələrində əssa adlandırılması onun formasını öyrənməyə kömək edir [5, s.319]. Müasir Azərbaycan dilində “əsa” anlayışı ilə başlığı olan massiv uzun dəyənək bildirilir. “Çomaq” əsa sözünün sinonimi olaraq adətən çobanların gündəlik istifadə etdikləri köməkçi zərbə, yaxud bir növ iş aləti kimi göstərilir [6, s.85; 7, s.119]. Orta əsr bədii

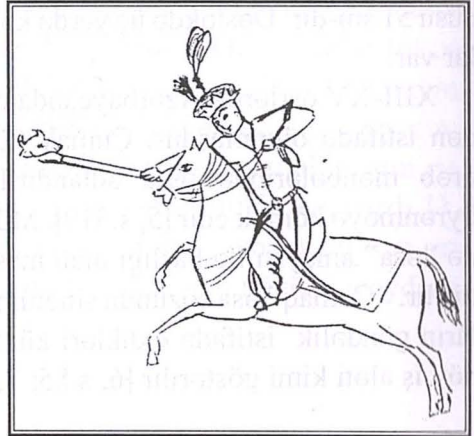

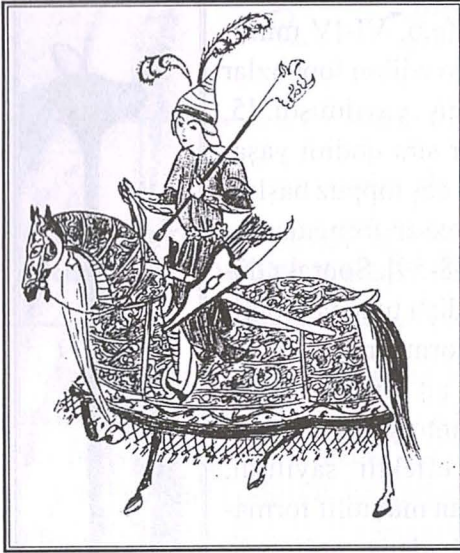

ədəbiyyatında digər zərbə silahı olan toppuz anlayışına da tez-tez rast gəlmək olur [7, s.108; 8, s.119; 9, s.102; 10, s.187, 188]. Bu anlayışla daha çox "klassik" formalı toppuzlar (qısa dəstəkdə monolit başlıqlı) öz ifadəsini tapırdı. Toppuzlar xeyli ağır olurdu, bəzən çəkisi 17 kq-a çatırdı. Belə toppuzun güclü zərbəsi çox effektiv olur və zərbə sərrast vurulduqda düşməni sıradan çıxara bilirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda öküzbaşı və insanbaşı toppuzlar daha populyar idi. İnsanbaşı toppuzlar haqqında tədqiqat aparan M.Qorelikin fikrinə:

"İnsanbaşı toppuzlarda Firdovsinin "Şahnamə" əsərində olan Əkvan-div surəti təsvir olunmuşdur" [11, s.62-64]. Azərbaycan tarixi Muzeyinin kolleksiyasında nümayiş etdirilən başqa növ toppuzların ucluğu qədim dövrlərdə Şirvanda geniş yayılmış rənz olan öküz başı formalıdır. İçi boş dəstəkli, insan və ya öküz başı formasında polad başlıqlı bu silahdan güclü zərbə və psixoloji təzyiqlə silah kimi istifadə olunurdu. Qulaq və burun yerlərində dəliklər qoyulurdu, düşmənin üzərinə çapan döyüşçü toppuzu başı üzərində fırladır, dəliklərdən keçən külək uğultulu səslər çıxarır və fit verirdi [12, s.92]. Bəzi nümunələrin içi boş olduğundan dəstəyində hətta uzun xəncər belə gizlətmək olurdu [12, s.92]. Zərbə silahlarının istifadəsində də müəyyən ixtisaslaşma mövcud idi. Ağır ikiəlli toppuzlar və dəyənəklər adətən piyadalar, nisbətən yüngül olan toppuzlar isə süvarilər tərəfindən istifadə olunurdu. Muzeyin kolleksiyasındakı bir neçə xırda öküzbaşı toppuzlara baxdıqca düşünmək olar ki, bunlar sırf insan öldürmək üçün deyil, bəlkə də döyüşçünü sadəcə sıradan çıxarmaq

ədəbiyyatında digər zərbə silahı olan toppuz anlayışına da tez-tez rast gəlmək olur [7, s.108; 8, s.119; 9, s.102; 10, s.187, 188]. Bu anlayışla daha çox "klassik" formalı toppuzlar (qısa dəstəkdə monolit başlıqlı) öz ifadəsini tapırdı. Toppuzlar xeyli ağır olurdu, bəzən çəkisi 17 kq-a çatırdı. Belə toppuzun güclü zərbəsi çox effektiv olur və zərbə sərrast vurulduqda düşməni sıradan çıxara bilirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda öküzbaşı və insanbaşı toppuzlar daha populyar idi. İnsanbaşı toppuzlar haqqında tədqiqat aparan M.Qorelikin fikrinə:

"İnsanbaşı toppuzlarda Firdovsinin "Şahnamə" əsərində olan Əkvan-div surəti təsvir olunmuşdur" [11, s.62-64]. Azərbaycan tarixi Muzeyinin kolleksiyasında nümayiş etdirilən başqa növ toppuzların ucluğu qədim dövrlərdə Şirvanda geniş yayılmış rənz olan öküz başı formalıdır. İçi boş dəstəkli, insan və ya öküz başı formasında polad başlıqlı bu silahdan güclü zərbə və psixoloji təzyiq silahı kimi istifadə olunurdu. Qulaq və burun yerlərində dəliklər qoyulurdu, düşmənin üzərinə çapan döyüşçü toppuzu başı üzərində fırladır, dəliklərdən keçən külək uğultulu səslər çıxarır və fit verirdi [12, s.92]. Bəzi nümunələrin içi boş olduğundan dəstəyində hətta uzun xəncər belə gizlətmək olurdu [12, s.92]. Zərbə silahlarının istifadəsində də müəyyən ixtisaslaşma mövcud idi. Ağır ikiəlli toppuzlar və dəyənəklər adətən piyadalar, nisbətən yüngül olan toppuzlar isə süvarilər tərəfindən istifadə olunurdu. Muzeyin kolleksiyasındakı bir neçə xırda öküzbaşı toppuzlara baxdıqca düşünmək olar ki, bunlar sırf insan öldürmək üçün deyil, bəlkə də döyüşçünü sadəcə sıradan çıxarmaq

üçün istifadə oluna bilərdi. Bu bəlkə də döyüşün getdiyi dövrlə əlaqədar idi. Çünki xanlıqlar dövründə istifadə olunan bu silahlar bir xalqın ayrı-ayrı kiçik dövlətlərdə yaşayan nümayəndələri əleyhinə istiqamətlənirdi. Düşməni öldürmədən əsir götürmək bu dövrdə daha geniş yayılmışdı. Çox güman ki, elə bu baxımdan da həmin toppuzlar nisbətən yüngül və kiçik formalı olurdular.

Zaman keçdikcə toppuzlar silah kimi təyinatlarını itirir və tədricən hakimiyyət rəmzinə, sərkərdənin güc atributuna çevrilirdi. Hətta, belə bir fikir də vardır ki, hələ miladdan əvvəl və sonrakı ilk əsrlərdə Parfiya ruhaniləri adətən şər qüvvələri ilə mübarizəyə başlamaq əlaməti olaraq əllərində öküz (inək) başlı toppuz tuturdular [13, şəh.6]. Belə toppuzun bir nümunəsi muzeyin kolleksiyasında 82-ci inventar sayı altında nümayiş etdirilir.

Aşağıda muzeyin kolleksiyasında olan toppuzların təsvirini təqdim edirik:

Toppuz - inv. № 51. Tökülmüş dəmir təbəqədənir. Öküz başı formasındadır. Buynuzları, qulaqları və burun dəlikləri var. Üz tərəfdə iki hissəli olub, ortada kəsiyə malikdir. Dəstəyin və sifətin içi boşdur. Uzunluğu 72 sm olan toppuzun başlığı minalı nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Dəstək başlığa ayrıca birləşdirilmişdir.

Toppuz - inv. № 55. Tökülmüş içi boş dəmirdəndir. Öküzbaşı üzündə dəmir təbəqə kəsiyə malikdir. Buynuzları, qulaqları və burun yerləri var. Uzunluğu 72 sm-dir. Qara minalı nəbati naxışlarla bəzədilmişdir.

Toppuz - inv. №59. İçi boş nazik dəmirdəndir. Heyvan başı formasındadır. Nəbati ornamentləri var. Uzunluğu 73 sm-dir.

Toppuz - inv. № 60. Öküz başı formasında, içi boş nazik dəmir təbəqədən basılmışdır. Dəstəklə birgə uzunluğu 68 sm-dir. Buynuzları, qulaqları var. Nəbati naxışlarla və bəzi hissələrdə kəsişən kvadratlarla bəzədilmişdir.

Toppuz - inv. № 62. Dəmir dəstəkdə nazik təbəqədən olan öküz başında burun dəlikləri, qulaqları, buynuzları var. Nəbati naxışlı ornamentləri mövcuddur. Uzunluğu 75,5 sm-dir.

Toppuz - inv. № 79. Toppuzun bir hissəsidir. Dəstəksizdir, yalnız öküz başlığı var. Sifətin uzunluğu 11,2 sm-dir. Buynuzları, qulaqları, burun dəlikləri var. Sifətin dəmir təbəqəsi 2 hissəlidir. Üzərində nəbati naxışlar və diaqonal üzrə çarpazlaşan həndəsi ornamentləri var.

Mustafiyya - inv. № 81. İçi boş dəmir dəstəkdə kürəvari başlıqdan ibarətdir. Başlığın sonuna dördbucaqlı şiş ucluq birləşdirilmişdir. Kürə dəstəyə vintvari bərkidilmişdir. Kürənin üzəri başdan-başa nəbati naxışlarla,

həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Dəstəyində paralel cızıqlı kəmər kimi üç halqası var.

Toppuz - inv. № 82. İçi boş dəmir dəstəkdə inək başı formasında başlıq. Buynuzları, qulaqları və burun dəlikləri var. Sifəti iki hissəli dəmir təbəqə-dəndir. Üzərində nəbati naxışlar, insan, quş və heyvan təsvirləri medalyon ornamentləri, həmçinin kufi xətlə ərəb yazıları var.

Toppuz - inv. № 335. İçi boş dəmir dəstəkdə öküz başlıdır. Buynuzları, qulaqları, burun dəlikləri var. Üzərində nəbati naxışlar və spiralvari xətlər çəkilmişdir. Dəstəyi hamardır. Başlıq dəstəyə ayrıca birləşdirilmişdir. Uzunluğu 91 sm-dir.

İllər ötdükcə bu toppuzlar daha çox dekorativ xüsusiyyət kəsb etməyə başlamışlar. Belə ki, XIX əsrdə hətta bəzi evlərdə onlardan bəzək əşyası, məişət aksesuarı kimi də istifadə olunurdu. Zənnimizcə, məhz bunun sayəsində XVII-XVIII əsrlərə aid edilən toppuzlar bizim dövrümüzə qədər nisbətən yaxşı vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov S.Ə. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda hərbi işi tarixi. (t.e.n. ... dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı, 2001.
2. Юнусов А.С. История военного дела в Азербайджане в - IX начале XIII веков. (автореферат диссертации ... к.и.н.). Баку, 1989.
3. Мамедов С. История войн и военного искусства Азербайджана. Баку, 1997.
4. Юнусов А.С. Военное дело тюрков в IX-XI веке. "Hərbi bilik", 1993, №3.
5. El-Kaşqari Mehmet. Divan-i lüqat it-türk. (Haz. V.Atalay). İstanbul, 1941. Cild I.
6. Yunusov A.S. Göstərilən məqaləsi.
7. Kitabı Dədə-Qorqud. (Tərtibat F.Zeynalov, S.Əlizadə, S.S.Əliyarovundur). Bakı, 1988.
8. Nizami Gəncəvi. "Leyli və Məcnun" (Tərc. S.Vurğun), Bakı, 1942.
9. Füzuli Məhəmməd. "Seçilmiş əsərləri" (Tərc. Ə.Cəfəridir), Bakı, 1984.
10. Бейхаки Абу-л Фазл. История Масуда (Пер. А.К.Арендса). Москва, 1969.
11. Горелик М. Джентльменский набор из Стамбула. "Мастер ружье", №66, 2000.
12. Романовски Д. Тарих-и аслахе-и сарди дар Иран. "Barrasixaye tarix-i", 1968, №6 (fars dilində), (tərc. A.Dadaşovundur).
13. Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва, 1987.

